

Massimo Mastrogregori

[Università di Roma I, La Sapienza]

Generacija Federica Chaboda i pomrčina nacije (1940.- 1945.)¹

1. Berlin, lipanj 2003. godine. Ponekad se upravo u oklijevanjima i tišinama otkrivaju problemi koji žuljaju. Talijanski predsjednik Carlo Azeglio Ciampi mnogo je toga uradio tijekom svog sedmogodišnjeg predsjedanja kako bi oživio domoljublje u Italiji (npr., preinačio je nekada hladni i prezirani Vittoriano, divovski oltar domovine u središtu Rima u kojem je podignut spomenik neznanom junaku). Može se stoga pretpostaviti da se, tijekom svog govora na Humboldtovom sveučilištu u Berlinu tog lipnja 2003. godine, predsjednik osvrnuo na nacionalno jedinstvo, koje je on predstavljao, te na našu povijest i našu domovinu. No, kada ga je jedna studentica nakon njegovog govora upitala kako to da su, nakon obnove talijanske ambasade u Berlinu, ponovo na svoja mjesta vraćena dva liktorska snopa pruća koja su nekada stajala u povijesnom sjedištu koje je Treći Reich ponudio Mussoliniju (te je nadodala da je u njegovoj izgradnji bilo prisiljeno sudjelovati i osamdeset Židova), predsjednik je oklijevajući odgovorio: „Još uvijek nisam posjetio ambasadu, ne mogu u potpunosti odgovoriti na pitanje, nisam se time bavio.“ Kasnije je objasnio kako ta dva snopa „predstavljaju jedno proživljeno povijesno razdoblje“, te dodaje da, „u Italiji nismo srušili svaki simbol dvadesetogodišnje vladavine fašizma, ne zbog toga kako bi podsjećali na njega, već kako bi svjedočili o povijesnom razdoblju.“

Naravno, vjerojatno nije lako kada jedna osoba predstavlja zajedništvo nekog naroda, pogotovo ako se radi o Italiji. Na neki se način predsjednik snašao, tvrdeći da se naša povijest sastoji od „proživljenih povijesnih razdoblja“, pri čemu se o nekima od njih može samo svjedočiti, dok se na ostala razdoblja može ili mora podsjećati i slaviti ih. Pred neskladnim mnoštvom razdoblja i događaja, predsjednik pomalo akrobatski priznaje ujedinjenje, a stoga i neprekidnost. Ali to i jest njegova ustavna funkcija.

I dvije godine ranije, Ciampi je u službenoj polemici protiv teze o „smrti domovine“, s obzirom na to da je „kao mladi činovnik proživio dramatične događaje iz 1943. godine“, svjedočio u glavnim talijanskim novinama:

„Proživio sam kolaps države, proživio sam dezorijentaciju u izostanku „poredaka“ u trenutku za koji smatram da je bio najtragičniji u povijesti naše Italije. Kao i mnogi drugi koji su se nalazili u mojim okolnostima, pronašli smo u svojim savjestima orijentaciju, u tim savjestima živio je jak osjećaj za Domovinu. To je ono što želim posvjedočiti kao građanin.“

Čak i te strašne ratne 1943. godine, bili su potvrđeni propast talijanske države i unutarnji prikriveni kontinuitet „osjećaja za Domovinu“. Država, domovina – u tim prikriveno polemičkim razmišljanjima nema nikakvog traga nacije.

Naime, sama prisutnost riječi *nacija* pretpostavlja raspravu još nesigurnih granica, a osim toga, s lakoćom u igru ponovo ulaze „gotovo sinonimi“ kao što su domovina, narod, nacionalna Država, nacionalna zajednica. Čini se kao da se nalazimo na vrtoglavom panoramskom kotaču kako bi raspravljali o bitnim stvarima: o sudbini nacije, životu, smrti, o budućnosti domovine. Uzaludno je tražiti jasne definicije u ovoj zbrci i spletu različitih fenomena. Povjesničar Roberto Vivarelli nedavno se u nekoliko navrata intenzivno bavio manifestacijama i implikacijama problema talijanske nacije te je inzistirao na potrebnom razlikovanju stajališta u teškim vremenima, u razdoblju od 1943. do 1945. godine, i kasnijih konvencionalnih i političkih rekonstrukcija. On smatra da je nacija, u modernom smislu, zajednica građana koja je nestala s raspadom države (to je ono što se dogodilo u Italiji 8. rujna 1943. godine) te da se ponovo izgradila nakon 1945. godine. Pozvao je da se pažljivo promotri što se događalo između tih dvaju datuma.

Promatrajući neke dokumente i kulturno-povijesne događaje tih godina, imao sam osjećaj da su nacija i njezini približni sinonimi, ne samo ona talijanska, neprestano nestajali i ponovo se vraćali, posebice u rekonstrukcijama dramatičnih završnih događaja iz Drugoga svjetskog rata. Moja pretpostavka za objašnjenje tih nestajanja i ponovnih vraćanja jest ta, da se u to doba stvorila neka vrsta jaza koji je nastao spojem svjetskih promjena i „nacionalnih“ događaja: jednom slikovitom sintagmom, taj bi se spoj mogao nazvati pomrčinom nacije. „Priče povjesničara“, koje ću ovdje ukratko predstaviti, prikazuju, po mom mišljenju, da je taj jaz utjecao na niz kulturnih elemenata koji su bili presudni za stvaranje „nacionalnih“ društvenih odnosa: primjerice, na neke povijesne prosudbe o tome što se dogodilo u nedavnoj i daljnjoj prošlosti, ali i općenitije, na način na koji se gledalo na svijet i povijest. Bio je to „tihi potres“ čija je dramatičnost ubrzo prurušena: trebalo se vratiti na posao i obnoviti porušeno. Taj zasjenjeni jaz koji je ubrzo „upotpunjen“ novim sadržajima, te je stoga jedva bio primjetan, treba uzeti u obzir kako bi se shvatila nova nacionalna povezanost, „nova“ zajednica građana o kojoj je pisao Vivarelli. U ovome bih članku po prvi put htio prikazati u kolikoj su mjeri utjecali događaji koji su kulminirali u razdoblju od 1943. do 1945. godine, i to na temelju radova i biografija nekih bitnih znanstvenika (ne samo talijanskih) koji su u to vrijeme bili izravno ili neizravno suočeni s problemom nacije i vlastitih odnosa s njom. Ne mogu reći hoće li taj prikaz dokazati kakva obilježja ili pokrenuti rješavanje problema o kojem govorimo – što je to socijalna povezanost koju

nazivamo nacionalnom. Bio bih zadovoljan i kada bih samo privukao pažnju na taj teško vidljivi jaz pomoću nekoliko primjera.

2. Ponovo u Berlinu. Argentinski pisac Osvaldo Bayer živi u egzilu u kući udaljenoj nekoliko blokova od groblja pruskih generala koje često posjećuje. Malo dalje nalazi se aerodrom Tempelhof gdje se od završetka posljednjeg rata vijori zastava Sjedinjenih Američkih Država i odakle svakog jutra dopiru zvuci američke himne. U Bayerovom tekstu koji slijedi vidljiva je savršena slika jednog svijeta u kojem su domovina i narod ponovno doživjeli pomrčinu kako bi ostavili mjesto za dva velika carstva:

„Nalazim se pred obiteljskom grobnicom Trützchler von Falkenstein. Savršeni spomenik zaboravu. Oguljeni zidovi hrama, zapušteni željezni lovorovi vijenci. Radnici na groblju, Talijani i Portugalci, su ga sa smislom za praktičnost odabrali kao spremište za sprave, tačke i vreće gnojiva. Moj generale! Generale Louis Trützchler von Falkenstein, baš su Vas zaboravili! Niti jedan vojnik nije došao svom generalu položiti cvijet na grob! Pa čak ni radnici s vaših bivših posjeda na istoku Elbe više se ne sjećaju svog Junkera, svog „mladog gospodara“. Onako ponosnog, sa zlatnim naramenicama i kožnim čizmama, besprijekornom uniformom i svojim monoklom tako da je mogao bacati munjevite poglede poput orla! Gdje li je sve to nestalo? Njegovi govori o domovini, zatim još malo o domovini i neprijateljima domovine? General Trützchler von Falkenstein. Već je i sam spomen njegova imena ulijevao strah u kosti novacima. Petljao bi im se jezik pri njegovom izgovoru. Njegov nadgrobni spomenik i dalje na svojim zidovima čuva tragove od prije četrdeset godina kada je Crvena armija s juga napala Berlin kako bi došla do Tempelhofa. Ruski meci na Vašem spomeniku, generale, i tamo samo nekoliko metara dalje već četrdeset godina vijori američka zastava.“

Ako hoćete, to je ista vizija koja dominira u veoma selektivnim sjećanjima Paola Emilija Tavianijskog partizana i državnika. Poredak antiatlantskog pakta Dossettijevih sljedbenika 1949. godine inspiriran je anakronističkom nacionalnom logikom koja glasi da se cijela talijanska nacionalna povijest mora tumačiti u svjetlu vanjske politike (dvojne vanjske politike dviju najjačih sila, demokršćanske i komunističke). Kraj partizanskog nacionalnog jedinstva 1947. godine označava kraj nacionalnog „mjerila“ za opisivanje i interpretaciju novog svijeta.

Čak i povjesničari ulaze u novi svijet, kao što ćemo vidjeti, potpuno promijenjeni, pa i „ozlijeđeni“. Privremeni gubitak nacionalnog „mjerila“ proizvodi ponajprije dva trenda koji se razilaze, a to su ograničena istraživanja na uskim područjima i projekti opće svjetske povijesti. Za prvi trend vrijedi zapažanje Corrada Vivantija: „Nitko [prvih godina nakon Drugoga svjetskog rata] nije mislio da se može baviti nekim radom izvan nacionalne razine, pa čak i širem području no što je to općina ili županija.“ Kao primjer za drugi trend bitan je projekt opće svjetske povijesti koji je izdavačka kuća Einaudi povjerila Chabodu i Momiglianu, odmah nakon rata. U srži projekta, kao što je podsjetio Edoardo Tortarolo, nalazi se vizija koju je razvio Chabod u 30-im godinama: „Jedina povijest koja nije strogo nacionalna te o kojoj se može razmišljati i pisati, barem

do kraja 20. stoljeća, jest ona europska, s obzirom na to da su naš način prosudbe, naš povijesni mentalitet i naša gledišta prema kojima procjenjujemo činjenice [...] usko povezani s ovim vrijednostima čije je stvaranje ponos europske civilizacije.“ U jednom pismu iz 1949. godine Momigliano produbljuje krizu „nacionalnog mjerila“ koju je Chabod razriješio u europskom okviru (po uzoru na Croceovo djelo *Storia d'Europa /Europska povijest*), navodeći da i europske vrijednosti predstavljaju neke probleme.

Iz *Opće svjetske povijesti*: „Slažem se s tobom da ovakva vrsta povijesti mora biti zamišljena kao povijest problema iz prošlosti koji su još uvijek aktualni [...] No više me zanima kako bi objasnio sljedeće. Svaka opća povijest, čini mi se, uključuje analizu osnovnih karakteristika onih naroda s kojima dijelimo civilizaciju i analizu tipičnih obilježja onih naroda s kojima se, zahvaljujući našoj civilizaciji, prepoznamo kao *čovječanstvo*. Zanimaju nas Grčka i Rim zato što su nam oni prenijeli osnovne elemente naše civilizacije, dok nas Kina i Japan zanimaju jer u njima, zahvaljujući našoj [civilizaciji], prepoznamo *ljudske vrijednosti*. Naravno, prepoznavanje ljudskih vrijednosti početak je ujedinjenja civilizacije, no samo njezin početak, a ne i kraj. U tom je smislu opća svjetska povijest doprinijela uopćavanju povijesti. Sada, kako bi ti objasnio ta dva aspekta opće svjetske povijesti /povijest naše civilizacije? /povijest naše čovječnosti?“

Einaudijev projekt opće svjetske povijesti, nakon raznih pokušaja ponovnog pokretanja u 50-im godinama, povjeren je 1964. godine Corradu Vivantiju i propao, no 1966. godine pretvorio se u zametak djela *Storia d'Italia (Povijest Italije)*, pri čemu se ponovno pojavila, u duboko izmijenjenome kontekstu, nacionalna „ljestvica“.

Otpriblike u isto vrijeme, Momigliano se u predavanju održanom u Ericcu 1967. godine vratio sumnji u *našu* prošlost koja je otkrivala nerazriješene tenzije. Primijetit ćete da dodaje još dva primjera, o Hebrejima i prvim kršćanima, koji se ne spominju u pismu Chabodu iz 1949. godine. Salvatore Settis podsjeća:

„Momigliano je počeo s pitanjem: zašto se proučava drevna povijest? Rekao je da postoje dva vrlo različita, štoviše suprotna, načina da se odgovori na ovo pitanje: jedan način jest reći da svi događaji koje su ljudi proživjeli, u bilo kojem vremenu i na bilo kojem mjestu, zaslužuju proučavanje i vrijedni su pažnje; drugi način govori o tragovima naše prošlosti (primjerice u Italiji) u kulturi, u jeziku, u spomenicima, u institucijama, u krajoliku koji su toliko zadivljujući da u nama izazivaju zanimanje i obvezuju nas na proučavanje prošlosti kako bismo shvatili važan dio nas samih. Ako prihvatimo prvi odgovor, jednome Talijanu je posve isto proučavati povijest ili umjetnost drevne Kine ili drevnog Rima; ako prihvatimo drugi, proučavanje drevne Kine imat će posebno značenje za Kineze, a ono drevnog Rima za Talijane; štoviše, da bi jedan Europljanin shvatio samog sebe, morat će uzeti u obzir ne samo drevne Rimljane, već i drevne Grke, Hebreje i kulturu kršćana iz prvih stoljeća kao neosporne i međusobno isprepletene dijelove svojih kulturnih korijena.“

3. Vratimo se našoj temi. Razmatranja koja će uslijediti, o nekoliko znanstvenika i pomrčini nacije sredinom 20. stoljeća, nadovezuju se na jedno promišljanje započeto esejom o „kolaboraciji“ triju talijanskih povjesničara s fašističkim režimom, Carla Antonija, Federica Chaboda i Arnalda Momigliana. Ponovimo ukratko njegov sadržaj. U jednome poglavlju knjige *Storia di un anno (Jednogodišnja povijest)*, unaprijed objavljenom u dnevnom listu „Corriere della sera“ u srpnju 1944. godine, Benito Mussolini upitao se: „Nalazimo li se pred pomrčinom ili pred zalaskom Sunca talijanske nacije? Pred pomrčinom“, odgovorio je, „Italija, kao ni drevni Rim ili Prusija, ne može umrijeti. Ovaj rat koji traje“, nastavio je, „vjerski je rat, a ne rat između nacija. Izgubljena čast bit će vraćena samo prolivenom krvlju, u borbi koja je također građanski rat: prije svega potrebno je izbrisati prezir njemačkog saveznika zbog izdaje 8. rujna 1943. godine.“

Povijesni događaji spomenuti u Mussolinijevu tekstu preuzeti su iz izvještaja jednog znanstvenika s Talijanskog instituta za germanske studije, Carla Antonija, njegovog dobrovoljnog ili nedobrovoljnog suradnika. Svrha ove epizode jest pojasniti kako u slučaju odnosa između visoke kulture i totalitarnih režima pravo pitanje, po mome mišljenju, nije jesu li ti znanstvenici bili fašisti, antifašisti ili puki „tehničari“ (kao što je za sebe tvrdio pravnik Piero Calamandrei), već jedno drugo koje glasi: kakav je bio *politički prostor* u kojemu su obavljali svoj posao?

Taj politički prostor, smatrao sam, ispunjen je sukobima vjernosti, kako javnih (Države, domovine, nacije, vlade, profesije, škole, znanosti) tako i privatnih (obitelji, vlastite osobe i karijere). Raširenost i raspoređenost tih sukoba (pravi zaplet, ili bolje rečeno, zbrka) i njihova razrješenja, povremeno stvaraju dosta mobilne granice političkog prostora u kojemu znanstvenik radi. Esej je zaključen tvrdnjom da je u životima triju navedenih osoba ključnu ulogu odigralo ono što se dogodilo u razdoblju 1943. – 1945. godine, a to je kraj fašizma, kriza talijanske nacije, propast nacionalne Države i nestanak monarhije, moralna kriza domovine, kraj jednog čitavog svijeta.

Ukratko, dogodio se veliki brodolom. Činjenica da se život nastavlja, da su se stvari vratile na svoje mjesto (barem se tako činilo), ne znači da tog brodoloma nije bilo. U mnogim slučajevima dogodila se konvencionalna rekonstrukcija događaja, *ex post*. Naši autori uklopili su se u novi politički prostor, ponekad pod cijenu „tihih žrtava“. Naposljetku sam uputio na činjenicu da su kasnije, oko 1960. godine, napokon razriješeni čvorovi traumatične promjene, primjerice u prepisci hladnog tona iz 1959. godine između Chaboda i Momigliana, u vezi Antonijeva nekrologa.

Dakle, sada ću pokušati otprilike odrediti utjecaj tog „tihog potresa“, razmatranjem određenih sukoba vjernosti ili podataka iz intelektualnih biografija. Vidjet ćemo kako neki povjesničari *shvaćaju* Državu-naciju kao povijesnu pojedinačnost te kakav je njihov odnos prema toj ideji.

4. Promotrimo dokument *Report on conditions in Liberated Italy north of Army control line (Izveštaj o uvjetima u oslobođenoj Italiji sjeverno od vojne granice)*, br. 15. od 20. travnja 1945. godine, koji su savezničkom zapovjedništvu prosljedile engleske informacijske i propagandne službe (P.W.B.). U prvome dodatku, *Reactions to allied foreign policy (Reakcije na savezničku vanjsku politiku)*, navode se u prvome licu mišljenja Piera Calamandreija, odvjetnika i pravnika, rektora firentinskog sveučilišta, utjecajnog člana stranke Partito d'Azione:

„Onima koji su, kao i ja, smatrali ovu borbu, ne ratom između nacija, već vjerskim ratom s najboljim Talijanima na strani boraca za pravdu, dolazak Saveznika nije predstavljao razočaranje. Osjećali smo da je Saveznička vojska bila *naša* vojska i promatrali smo neizbježno razaranje naših gradova i krajolika s osjećajem smirenosti jer njihove su pobjede bile i naše pobjede.“

Vjerski rat, a ne rat između nacija. Borba za slobodu opravdava razaranja na talijanskome teritoriju, saveznička vojska je naša vojska. No“, nastavlja Calamandrei, „Englezi griješe u tome što smatraju Talijane „sve jednako odgovornima za fašizam i za rat“: trebali bi razlikovati fašiste od onih koji to nisu, oportuniste i antifašiste. Osim toga, saveznici ne bi trebali očekivati od monarhije da obnovi konzervativni poredak: monarhija je odgovorna za fašizam.

Podijeljena jasnim političkim i moralnim granicama, postrojena na dvjema frontama jednog rata za slobodu, talijanska je nacija doživjela pomrčinu u ovome okviru shvaćanja, istovjetnome Mussolinijevu u djelu *Storia di un anno*, iako religija za koju se bori s ove strane nije religija rase, krvi i časti.

U dva govora, održana u Bariju 28. siječnja 1944. godine i u Rimu 21. rujna 1944. godine, Benedetto Croce ponovio je istu ideju: „U svijetu se vodi vjerski rat, a ne rat između nacija.“

„Strog građanski odgoj“, stoji u govoru iz Barija, „usadio nam je neupitno načelo da, kada se čuje prvi hitac iz topa, narod mora zanemariti sve svoje unutrašnje sukobe i stopiti se u jednu jedinstvenu volju za obranom i pobjedom domovine koja je, imala pravo ili krivo, uvijek domovina. I ovome uzvišenom načelu oklijevali smo se pokoriti, i to oklijevanje nije dolazilo od pobunjeničke strasti, već od unutarnjeg glasa, od osjećaja za istinu koji nas je upozoravao da bi poštivanje tog drevnog načela ovaj put predstavljalo nemogući napor, ružno licemjerje prema nama samima. Malo pomalo shvatili smo: počeli smo čuti oko sebe mišljenja da ovaj rat nije rat između različitih naroda već građanski rat; te još točnije, da nije jednostavni rat oko političkih i ekonomskih interesa nego vjerski rat; i zbog svoje vjere, koja nam je imala pravo zapovjediti, pomirili smo se s mučnim odmakom od čežnje za pobjedom Italije (...).“

Pobližim promatranjem vidjet ćemo da se umjesto nepovratnog odmaka od želje za domovinom, umjesto nadilaženja u višoj, religioznoj sferi stapanja sukoba u jedinstvenu volju, od kojeg je sačinjena nacija (volja i stapanje *pojačani su* u trenutku rata), u brojnim Croceovim radovima iz ovoga razdoblja (koje bi zasigurno trebalo analizirati mnogo pažljivije nego što je moguće u ovome predavanju) potvrđuje privremeni, dakle povratni, otklon od te nacionalne želje. I taj otklon vrlo brzo završava.

U jednome pismu Einsteinu iz lipnja 1944. godine, Italija se (od pada Rimskog carstva) poistovjećuje sa slobodom, nacija se poklapa s religijom: „Italija nije nikad, od pada Rimskog carstva, grozničavo tražila prevlast u svijetu, ona je ostvarila ili tražila slobodu i u slobodi se ujedinila, a njen nacionalizam i fašizam proizašao je iz stranih pojmova.“

Može se primijetiti, slijedeći analizu Michelea Maggija, da se taj povratak nacionalnoj dimenziji ostvaruje preko identifikacije s talijanskim narodom samog Crocea, „najvećeg živućeg Talijana“. Glas koji govori na radiju 8. studenoga 1944. godine nije samo Croceov, on pripada „talijanskom narodu, pravome talijanskom narodu“. Čovjek-narod u odsutnosti smrvljene Države, filozof predstavlja talijansko jedinstvo. U njegovome djelu *Taccuini (Bilježnice)*, pod datumom 16. travnja 1945. godine, piše:

„Između tolikih ljubaznih riječi koje mi upućuju i koje prihvaćam mirna duha, budući da sam ih predvidio izdaleka kao prirodni rezultat pada fašizma, jedna me izjava jutros pogodila: jedna nepoznata osoba rekla mi je: „Sve dok Croce živi, mi Talijani ne osjećamo se samima“. Pogodila me jer sam se osjećao poistovjećenim sa starom Italijom koja mi je sentimentalno draga.“

Da je to poistovjećenje bilo upravo sentimentalno, vezano uz slučajne okolnosti i posve političke prirode, pokazuju neki Croceovi naknadni postupci. U polemici s Ferruccioom Parrijem, na sjednici Nacionalnog vijeća u rujnu 1945. godine, njemu draga „stara Italija“ stvarna je, demokratska Italija, suprotstavljena bijednoj Italiji koju su ponizili fašisti. U govoru iz ožujka 1947. godine o prijedlogu Ustava, Croce raspravlja protiv lokalnih autonomija i regija, za *državno* jedinstvo talijanskog naroda. Naposljetku, govor od 24. srpnja 1947. godine o mirovnom ugovoru u potpunosti je obrana nacionalnog dostojanstva i Italije koja ne umire.

Uz značajnu promjenu pristupa tezama o vjerskome ratu, Croce drži da „smo rat izgubili svi, jer je obvezivao i nas, bez iznimaka, nas koji se ne možemo odmaknuti od dobra i zla koje pogađa našu domovinu... To je miroljubivo koliko i očito. Nije moguće odobriti mirovni ugovor, zato što je on povreda domovinske časti“, nastavlja filozof, „oduzima talijanskome narodu samopoštovanje, on je trajno poniženje koje će osjećati i buduće generacije, izdaja baštine koju su nam povjerili naši očevi, ostavljanje naše zajedničke Majke da osramoćena, ponižena i na koljenima pokorno prima nezasluženu kaznu. Rat smo izgubili svi“, tvrdi Croce, „akrobatski, no režim koji ju je proglasio ne pripada zajedničkoj Majci: ono što je posve strano njenoj tradiciji je fašistička digresija... imitacija tuđih nacionalizama i totalitarizama, izazvana ratom“. Croce se ovdje drži ideje nacije bez tijela, u čisto duhovnom smislu, gotovo za utvaru. Isključen je velik dio talijanske povijesti od ulaska u rat 1915. godine pa nadalje, te noviji događaji, novi Ustav, prihvaćanje Mirovnog ugovora, nova međunarodna situacija u nastajanju. Isključeni su oni *drugi*: nacionalisti, fašisti.

5. I drugi, nacionalisti, fašisti i zagovornici totalitarne Talijanske Socijalne Republike, zagovarali su jedinstvo nacije. *Svi* je ključna riječ članka *Ricostruire (Obnoviti)* Giovannija Gentilea, objavljenog u dnevnom listu „Corriere della sera“ 28. prosinca 1943. godine:

„Osjećaj za Domovinu danas je živ, rekao bih i pretjeran, u duhu svih Talijana, iako u najraznovrsnijim, čak i suprotstavljenim oblicima. Doista, rat je, dosegnuvi krajnosti, nametnuo svima, bogatima i siromašnima, muškarcima i ženama, starima i mladima te djeci, svoju surovu stvarnost i žalosne posljedice, uz neizbježnu, hitnu prijetnju: uništenje poražene Zemlje. I svi su osjećali da

je već tada sve bilo u igri, čak i život svakog pojedinca, iako su se prije mogli zavaravati da je u opasnosti Država, a ne oni sami. (...) u opasnosti je Nacija i Domovina je razorena. Anglofil i germanofil, antifašisti i fašisti, Talijani s jasnom političkom orijentacijom i oni bez iste te oni koji čvrsto stoje na poprištu borbe raspravljat će o tome čija je bila krivnja i kojim se putem vratiti razumu.“

„Iluzija je“, tvrdi Gentile, „odvajati sudbinu Države od sudbine Nacije i njenih pojedinačnih komponenti“. U igri je, nakon što je Domovina razorena, „život svakog pojedinca.“ Nema praznog prostora, nema distance između pojedinca i „cjeline“, tj. Nacije-Države. Uništenje Države ujedno znači i pojedinačnu propast. Možda iz ovog slijeda misli proizlazi, u posljednjoj analizi, nestanak filozofa. Svakako, samo jednome od dvaju sijamskih blizanaca idealista – Crocea i Gentilea, koje je razdvojila fašistička vlada – uspijeva predstavljati vlastitom osobom jedinstvo nacije: drugi nestaje, uništen je čak i fizički.

Nacija i Država podudaraju se, za Gentilea, u jasno određenom smislu. Nakon pada fašizma, no prije primirja od 8. rujna 1943. godine, filozof ponovno objavljuje skup predavanja iz Rima od 1942. do 1943. godine. Iz njih nastaje *Genesi e struttura della società* (*Nastanak i struktura društva*), njegova prva posthumno objavljena knjiga, tiskana u prosincu 1945. godine.

„Naciju“, donosi 2. odlomak, 6. poglavlja *Nazione e Stato* (*Nacija i Država*), „ne čini tlo, ni zajednički život, niti iz njega proizlazeće zajedništvo tradicije, običaja, jezika, religije, itd. To je sve materija nacije. Koja ne bi bila to što jest kad ne bi imala svijest o toj materiji i kad je ne bi prihvatila u svojoj svijesti kao sastavni dio svoje duhovne biti; dakle ne bi je učinila objektom svoje volje. Volje, koja je u svojoj konkretnoj stvarnosti Država: već utvrđena ili koja se treba utvrditi; i doista u svakom slučaju koja se treba utvrditi (očuvanje je stalno utvrđivanje, stalno stvaranje). Volja.“

Pogrešno je učenje o nacionalnostima koje bi imale pravo na državno jedinstvo i autonomiju. Nije nacionalnost to što stvara Državu. Država stvara, potvrđuje i čini nacionalnost koja, zadobivanjem vlastitog jedinstva i neovisnosti, slavi svoju političku volju, ostvaruje Državu.“

Ovdje je prisutna ideja, prilično raširena u novome svijetu nastalome nakon Prvoga svjetskog rata, da konzervativne revolucije ostvaruju naciju bolje nego bilo koji drugi politički sustav. Samo totalitarne ultranacionalističke revolucije, poput fašističke i nacističke, omogućuju nacijama da *rastu*.

Taj rast nacije može biti jačanje unutarnje povezanosti (kao što bi se trebalo dogoditi, prema Croceu i Gentileu, u trenutku ulaska u rat ili razaranja), ali isto tako i širenje granica.

Za razliku od Nijemaca, tvrdi Giuseppe Bottai u jednome radu iz studenog 1932. godine potaknutom Izložbom fašističke revolucije, Talijani drugih rasa, rimokatolici i fašisti, imaju „jasno određene moralne granice“:

„Ništa nejasno, neodređeno, jednostavno osjetilno ili čak nadosjetilno, magično ni hermetično. Za druge narode može se reći, kao što je za njemački rekao jedan

Nijemac, da nemaju granica ni tijela i da se prevrću u nemirnom i nejasnom snu. Talijanski narod ima jasno određene moralne granice i jasnu viziju. Kako bi odgovarao njegovu temperamentu, fašizam je morao stremiti ustroju stvarnih sila, prihvaćenih vrijednosti, konkretnih aktivnosti. (...) Fašizam se osjeća, kao inspiracija, kao intuicija, kao čin vjere; neki pojedinci ga ne mogu osjetiti, imuni su na njegovu idealnu privlačnost, iako su redovni članovi stranke. No fašizam se također vidi, on je nešto stvarno, opipljivi poredak, nešto stvoreno, učinjeno, što se nalazi ovdje, pred našim očima; i mi mu pripadamo i posjedujemo ga.“ „Vidjeti fašizam; to je, deset godina nakon Marša, činjenica koja dominira slavom. Činjenica je da se fašizam vidi. (...) On je nešto što se pokazuje, poput arhitekture, u svim svojim konkretnim elementima, s ravnim linijama i pravim kutovima (...) Zbog toga fašizam može imati izložbu. Zbog te svoje realnosti, zbog te svoje „vidljivosti“. (Kako napraviti izložbu liberalizma, s malim ili velikim ništa pod staklenim zvonima? Ili izložbu demokratskih namjera?)“

Na tijelu fašizma, koje se vidi, spominjanje elemenata ravnih linija i pravih kutova vjerojatno vas podsjeća na brojne urbane krajolike „ostvarene metafizike“ – talijanska nacija može, štoviše *mora*, rasti.

Upravo je kriza rasta, ona „duboka“, o kojoj govori uz pokoji ironični ubod Walter Maturi u natuknici *Nazione (Storia del principio di nazionalità)*, tj. *Nacija (Povijest principa nacionalnosti)*, objavljenoj 1934. godine u 24. svesku djela *Enciclopedia italiana (Talijanska enciklopedija)* i od tada nikada revidiranoj.

„Svjetski rat“, piše Maturi, „bio je najpotpuniji trijumf principa nacionalnosti: višenacionalna carstva poput Rusije, Austrije i Turske raspala su se, nacionalne države podnijele su najteže kušnje s veličanstvenom moralnom snagom, država i nacija sada se podudaraju u čitavoj Europi, čak je i boljševička Rusija postala mnogo više Rusijom nego što je to bila pod vlašću careva. Mazzinijeva i Mancinijeva hrabra utopija postala je dogma u međunarodnome pravu i pravnici se muče kako bi na iscrpan, potpun, matematički način zaštitom manjina osigurali princip nacionalnosti. No, ostvareni ideal, govorili su stari romantičari, ubijeni ideal: za onoga tko se ne zadovoljava činjenicama i tko promatra strast i ideale u nastajanju, nacionalnost više nije određište nego polazište. Nakon što su se praktički svi ogriješili o međunarodni pravni sustav koji je trebao zauvijek osigurati ustroj svijeta nakon svjetskog rata, rađaju se novi ideali (carstva, europska federacija, Federation of the World) i svi imaju za cilj konačno stanje sreće. Princip nacionalnosti u 19. stoljeću bio je ograničen samo na Europu: ne samo Nijemci, Englezi i Francuzi, već i Talijani, najveći zagovornici tog načela, postavljaju to ograničenje: Mazzini dijeli izvaneuropske zemlje na područja utjecaja europskih država te, kao i Herder, osjeća moralnu odbojnost prema Azijcima: nazvati neku zemlju Kinom za njega je najveći znak prezira (Austrija, europska Kina). Izvaneuropski narodi, osim Amerikanaca, za njega su narodi lišeni povijesti, napretka, aktivnosti i stoga moralne snage. U usporedbi s izvaneuropskim narodima, većina današnjih Europljana osjeća se više Europljanima nego dijelom vlastitog naroda. No,

bez obzira zatvori li se logično pojam Europe ili se proširi pojam nacionalnosti, europska ideja nacionalnosti kako se shvaćala u 19. stoljeću prolazi kroz duboku krizu.“

6. Vratimo se na onaj dokument engleskih informacijskih i propagandnih službi, od 20. travnja 1945. godine, dakle točno uoči Oslobođenja. *Appendix II (2. dodatak)*, pod naslovom *Florentine personalities – The Democrazia del Lavoro (Firentinske ličnosti – Democrazia del Lavoro)*, dokument je koji počinje jednom kratkom i osobito biografskom bilješkom, za kojom slijedi još jedna, vjerojatno povezana s prvom, koju ćemo zasad ostaviti po strani. Tekst bilješke je sljedeći:

„Carlo MORANDI. Rođen: 6.3.1904. u Pallanzi (pokrajina Novara)
Diplomirao književnost. Nastavnik povijesti i filozofije u klasičnim gimnazijama, postao je školskim upraviteljem („Provveditore agli Studi“) i trenutno je profesor moderne i suvremene povijesti na Sveučilištu u Firenci.
Objavio je nekoliko većih djela te šezdesetak manjih studija o političkoj i diplomatskoj povijesti Italije i Europe tijekom posljednja tri stoljeća. Bavio se povijesnim istraživanjem u inozemstvu i održao niz predavanja u Parizu; surađuje s najvažnijim talijanskim znanstvenim i kulturnim časopisima te s „Revue Historique de Paris“. Uređivao je kulturni časopis „Popoli“ koji je nakon godine dana (1940. – 1941.) ugasila fašistička vlada. Sada je zadužen za zbirku „Historia“ firentinske izdavačke kuće Barbera i piše članke za razne dnevne novine o problemima vanjske politike. Član je stranke Partito Democratico del Lavoro i Upravnog vijeća njenog firentinskog odsjeka. U stranci je prvenstveno zadužen za kulturne, obrazovne i međunarodne probleme.“

Na prvi pogled, ništa osobito. Radi se o kratkom profilu, vjerojatno autobiografskom, jednog „tehničara“, profesora povijesti. Iz njegove, vjerojatno izdvojene, radionice izašle su mnoge studije kojima bi bilo neumjesno pridavati određenu političku orijentaciju. Međutim, usput se naznačuje (pametnome čitatelju dovoljno je nekoliko riječi) pokoja nesuglasica s fašističkom vladom koja gasi časopis koji je uređivao (zajedno s Federicom Chabodom koji se ovdje ne spominje). „Sada, uoči Oslobođenja, sudjeluje, kao intelektualac i stručnjak za vanjsku politiku, u radu stranke Democrazia del Lavoro i piše u raznim novinama.“ Sve je tu.

Međutim, nešto bi se ipak moglo primijetiti. Prigodna obavijest, kojom engleske službe pokazuju potencijalni interes za rad Carla Morandija (i Filippa Tedeschija, vlasnika izdavačke kuće Barbera, na koga se odnosi druga, duža biografija), ovih nekoliko redaka, kao što sam rekao, određište su složenog procesa obnove. Zato što je Carlo Morandi bio jedan od glavnih stručnjaka-ideologa fašističkog režima, bliski suradnik Ministra obrazovanja Bottaija, aktivni publicist u polju revizionizma, između dva rata, i u novije vrijeme zaokupljen, kao intelektualac, „novim mediteranskim iredentizmom“. Odličan doktorski rad Mirca Carattierija, pun novih činjenica i nedavno objavljen, pokazuje, primjerice, da što se više približava ratu, to se više Morandijevi interesi pomiču od moderne povijesti prema onoj nedavnoj, vezanoj uz međunarodne odnose, uz otvorenu političku upotrebu povijesti. U

vrijeme mobilizacije i ratne propagande, Morandi upozorava na kraj jedne epohe u kojoj je vrijedio nacionalni princip i podržava svojim radovima projekte „novog mediteranskog poretka“ i „nove Europe“.

„Rat koji traje“, piše Morandi u časopisu „Primato“ u travnju 1941. godine, „nadi-lazi nacionalnost i nacionalizme i pridružuje imperijalnim mediteranskim motivima revolucionarne poticaje u smjeru novog poretka na europskoj razini“. Taj je poredak utemeljen na „neospornoj hijerarhiji sila“, a ne na „utopijskoj jednakosti nacija“.

Ukratko, Morandijev portret (ili autoportret), sačuvan u spomenutom dokumentu iz 1945. godine, simboličan je i stiliziran te stvara sliku koja je već daleko od intelektualca koji je u studenome 1942. godine, na skupu Volta s temom ideje o Europi (rezerviranom za nekolicinu militantnih ideologa), predlagao talijansku kulturnu inicijativu ispred njemačke vojne sile; koji je smatrao Mediteran talijanskim „vitalnim prostorom“ i predlagao integraciju novog europskog nacističkog i novog mediteranskog fašističkog poretka.

Upravo ta distanca, i prijedeni put iz kojeg proizlazi, predstavlja glavni problem. Ovdje je također pomrčina nacije jedan od središnjih elemenata. Morandi, nakon Prvoga svjetskog rata, smatra prevladanim koncept pojedinačnih i apstraktno jednakih nacija (kriza rasta o kojoj je govorio Maturi). Upravo je Europa „velika nacija“ koja može djelovati u scenariju novog svijeta. Sve do prvih vojnih poraza, Morandi smatra da nacističkog saveznika treba usporiti, ali ne i odbaciti (cilj je sačuvati Mediteran za Italiju). Kako piše 1943. godine u djelu *Guerra per l'Europa (Rat za Europu)*, ključno je „odlučiti ...hoće li se Europa morati sve više smanjiti, stisnuti se pod pritiskom anglosaksonskih sila na zapadu i boljševičkih na istoku ili će moći ponovno zadobiti punu slobodu i neovisnost *uklanjajući* smrtno opasnosti koje joj prijete.“ U ovome okviru, Talijani su najbolji Europljani, Mazzini je simbol postojeće veze između „rješenja nacionalnog problema i europske revolucije“ i treba se nadati pobjedi u „teškom ratu“ nacista.

Zatim počinje niz događaja koji će dovesti do ponovnog pojavljivanja nacije: vojni porazi, kriza i propast fašističkog režima, primirje i nestanak Države, nacionalna moralna kriza, njemačka okupacija, građanski i oslobodilački rat, kraj rata, saveznička okupacija, ponovno sastavljanje sila u nacionalnom okviru, demokratska obnova u novome međunarodnome poretku.

Nije jednostavno odrediti utjecaj tih događaja na Morandijevo shvaćanje (pro-veo je razdoblje od 30. rujna 1943. do listopada 1944. godine na selu u Bargi, kod jednog kolege). Posebno bi trebalo razmotriti njegovo razmišljanje o „unutarnjoj“ krizi morala talijanskog naroda, o kojem svjedoči zanimljiva rasprava sa Salveminijem o ideji nacije. Možda je jasnija njegova interpretacija nove međunarodne situacije. U središtu je još uvijek kriza principa nacionalnosti (novu protagonističku ulogu nacionalnih država smatra anakronističnom). No, umjesto mediteranskog carstva, eurofašizma i „revolucionarne zajednice ideja i naroda“ koja je kruna „Mediteranskog preporoda“ (ideja koju nalazimo i kod Chaboda, kao što je primijetio Massimo Baioni), umjesto „pridruživanja nacionalne aktivnosti imperijalnoj dimenziji fašističke Italije“, tu je sada pristajanje, ponekad nejasno, uz Europski federalistički pokret koji u prvim godinama nakon rata traži svoje mjesto između dvaju blokova (Morandi gleda sa simpatijom na sile, poput Siloneove „Socijalističke Europe“, koje se trude izbjeći podjelu na dvije strane).

Nije lako, kako sam rekao, naznačiti etape ovog procesa obnove. Povijesna su predviđanja i istraživanja (kao ono u djelu *Sinistra al potere* (*Ljevica na vlasti*), s ciljem da „pronađe u korijenu liberalne Italije alternativu fašističkoj degeneraciji“) teškom mukom, dvojbeno preorijentirana, kao što oštromno zamjećuje Carrattieri. Ponekad su sami tekstovi fizički ponovno uzeti, ispravljani, preokrenuti u svome osnovnom značenju.

Usporedimo, primjerice, dvije verzije primjedbi o europskom ujedinjenju, jednu iz rujna 1942. godine i drugu iz srpnja 1944. godine u kojima nestaju „nade“ za novu Europu i tekst poprima ton povijesnog odmaka.

Na 253. stranici Carrattieri piše sljedeće:

„Prva verzija izgleda ovako: Problem ujedinjenja Europe je tako idealno završio svoj prvi ciklus; u tragičnoj atmosferi Drugoga svjetskog rata započeo je novu fazu, punu iskustava i obilatua nadama“. U drugoj, naprotiv, piše: „Problem ujedinjenja Europe tako je idealno završio svoj prvi ciklus; ponovno ga proći znači uvjeriti se u unutarnju sponu koja ga veže za druge političko-ideološke probleme 19. stoljeća, iznad svega za problem nacionalnosti, u njegovim čistim korijenima te u nacionalističkim i imperijalističkim promjenama koje su dovele do velikih kriza 20. stoljeća.“

Još jasnije vidljivom čini se složena ideologijska promjena mišljenja o ishodima rata, kao u važnome pismu iz 22. svibnja 1945. godine upućenog Gioacchinu Volpeu koji, kako ćemo vidjeti u nastavku, sam nije imao promjene mišljenja.

„Dragi profesore, hvala Vam na dugačkome pismu koje me potaklo na razmišljanje, još jednom, o aspektima naše krize morala (budući da smo težine materijalnih gubitaka svi svjesni). Slažem se s mnogim stvarima koje kažete (primjerice o vulgarnoj protusavojskoj pamfletistici), s drugima ne. Tako je s problemom rata: naša pobjeda bi ojačala fašistički „sustav“ i također pokazala (no, ne i dokazala) talijansku sposobnost da se oslobodi od diktature. Hitlerova Njemačka, štoviše Europa koja sada već sva pristaje uz Hitlera, onemogućila bi nam povratak političkim formama koje bolje pristaju našem duhu. Osim toga, kakvi su mogli biti rezultati pobjede u međunarodnome poretku? *Pax germanica*, upravo ona koju je Visconti Venosa još od '75. godine navodio kao najveću nesreću za Italiju. Od 1938. godine nadalje, pokojni diktator više nije bio ništa doli „sporedni glumac“ njemačkog partnera. Naša zemlja godinama je živjela u ozračju pritajenog građanskog rata: to je stvarnost; rješenje je, nažalost, stiglo više izvana, nego iznutra. No, bilo nam je neizbježno platiti „visoku cijenu raskida“; najveća pogreška fašizma bila je to što je odvojio Italiju od *Kulturkreisa*, kulturnog i civilizacijskog kruga zapadne Europe, kako bi je loše i bez intimnog uvjerenja pripojio nacističkome (srednjoeuropskome) mitu koji joj je bio stran. Tako smo ubrzali kraj jedne političke funkcije koja je prevladavala u Europi. Sada nam ne preostaje ništa drugo nego pretvoriti staru Europu u „nacionalni park“ humanističke kulture; velebni moderni život pulsirat će drugdje, no „klerici“ će održavati plamen upaljenim.“

7. Dojam koji ostavlja ovih nekoliko razmatranja o Morandijevoj promjeni jest dojam brodoloma, a ne spasa ni iskupljenja. Njegov slučaj, složen i značajan, primjer je nemoguće preorijentacije, iznimne teškoće ponovne prilagodbe ideja i istraživanja, planiranih, osjećanih i poticanih u okružju širenja talijanskog naroda do velike imperijalne sile jedne regije (Europe) koja dominira svijetom. Nemoguće je prilagoditi ih novome kontekstu nakon „tihog potresa“ koji je tu naciju-Državu-domovinu bacio u ponor. Svakako su spisi iz tih teških vremena, tijekom i nakon Prvoga svjetskog rata, koji govore o povijesti talijanskog naroda, o Europi i Njemačkoj, o romantizmu i nacizmu, poput eksperimenata i nejasnih pokušaja nadilaženja duboke ideološke nelagode izmišljanjem nove narodne tradicije. No, to ne vrijedi samo za Morandija. Vrijedna pažnje, na planu nove, moguće javne djelatnosti, pozornost je koju su engleske informacijske službe pridavale ovim intelektualcima-brodolomcima, bivšim fašistima, u okviru „hladnog kulturnog rata“ koji je počinjao, kao i bliskost Morandija sa Siloneom koji je bio jedan od generala toga tajnog rata, zajedno s Nicolom Chiaromonteom i Carlom Antonijem.

Uklopljeni u nove nacionalne stranke, masovne i manje, u nadnacionalne pokrete i udruge uz podršku saveznika i njihovih aparata, komunisti ili Crkve, brodolomci poput Morandija, Antonija i Chaboda ipak ne čine sposobnima za „operativnu“ prilagodbu. Na planu javne djelatnosti, svakako se znaju snaći. Nelagoda o kojoj govorimo djeluje na dubljoj razini.

8. Rođen u Aosti 1901. godine. Otac, javni bilježnik, pripadao je uglednoj obitelji iz općine Val Savaranche. Federico se preselio u Torino radi studija, u studenome 1918. godine, te stigao u grad upravo kada se Prvi svjetski rat bližio kraju. Pripadao je generaciji koja je imala samo posredna sjećanja na sukob. Došao je u Torino nakon što je oluja prošla, no, gledano čak i očima mladića, teški ostaci oluje, u smislu društvenih i političkih sukoba, bili su jasno vidljivi. Chabod je studirao povijest na torinskom sveučilištu i diplomirao s Pietrom Egidijem. Od 1925. do 1926. godine provodi klasični studijski boravak u inozemstvu, zaustavivši se u Berlinu kako bi pohađao predavanja Friedricha Meineckea. U prosincu 1928. godine stigao je u Rim, glavni grad u kojem se već tada sasvim učvrstio fašistički režim. Chabod je sudjelovao u intelektualnom pothvatu koji je, iako zamišljen već ranije, snažno potican u razdoblju fašizma: u stvaranju enciklopedije koja je trebala pokazati dosegnutu razinu u svim disciplinama talijanske znanosti i ponovno postaviti „revolucionarnu fašističku naciju“ na poziciju kulturnog „prvenstva“. Chabod je bio redaktor za sektor Srednjovjekovne i moderne povijesti *Talijanske enciklopedije* te je, iako je zadržao status i tretman gimnazijskog profesora, poslan na dopust i potom u jednu istraživačku organizaciju. Točnije, od 1930. do 1934. godine pozvan je, nakon natječaja, u rimsku Školu za modernu i suvremenu povijest pod upravom Gioacchina Volpea. Razumije se da je ulazak u tu instituciju i pohađanje predavanja te sudjelovanje u istraživanjima značilo, s obzirom na kontakte Volpea, nacionalista i fašista s dominantnim ideološkim i političkim strujama, osjećati njihov odjek u određenoj mjeri u vlastitome historiografskome radu.

Godine 1935. Chabod je postao redovni profesor u Perugi, a odatle se 1938. godine premjestio na Filozofski fakultet u Milanu. Italija je u to vrijeme bila pod punom fašističkom diktaturom. Još od 1920-ih godina, prvenstveno na Gentileov poticaj,

režim je obznanio želju za formalnim priznanjem akademske zajednice. Odatle ideja zakletve koja se tražila od profesora i o kojoj se mnogo raspravljalo. Profesori su se tradicionalno zaklinjali na vjernost kralju, no 1931. godine u formulu zakletve umetnut je dodatak koji je otvoreno naglašavao podčinjenost fašizmu. Ova varijacija, iako naoko formalna, predstavljala je zapravo vrlo osjetan pomak u simboličkoj vrijednosti te geste. Dok je vjernost monarhiji bila dugovječna činjenica u talijanskoj povijesti i jedan od sastavnih principa procesa ujedinjenja, posebno spominjanje jedne određene vlade, posebno revolucionarne kakvom se proglašavala Mussolinijeva, bilo je bez daljnega shvaćeno kao raskid s tradicijom. U svakom slučaju između 1931. i 1932. godine 99% talijanskih profesora zaklelo se izmijenjenom formulom. Novi je scenarij bio takav da je profesorima, iako su zadržali povlasticu neovisnosti u svome znanstvenom radu, s obzirom na njihov položaj javnih i obrazovnih djelatnika, nametnuta vjernost režimu (i nerijetko crna košulja kao uniforma). Jasno je kako je u takvim okolnostima zakletva bila uvjet za zadržavanje radnog mjesta, stoga su usvojeni najrazličitiji načini prilagodbe: neki su se zaklinjali bez mnogo razmišljanja, neki bez uvjerenja, neki s prekrštenim prstima iza leđa.

Još jedna aktivnost kojom se Chabod bavio u godinama koje su prethodile Drugome svjetskom ratu, bilo je početno istraživanje za izradu povijesti talijanske vanjske politike. Pozornost za vanjsku politiku bio je jedan od okvira za orijentaciju (ne nužno i za uvjetovanje) koji je Volpe prenio na svoje studente. Konkretno, sredinom 30-ih godina, u Milanu je osnovan ISPI (Institut za međunarodne političke studije) koji je, iako je nastao po privatnoj inicijativi, snažno podržala vlada, a posebno Mussolini. Institut je odlučio sponzorirati velik dio povijesti talijanske vanjske politike te je pojedine dijelove povjerio znanstvenicima među kojima su bili i Carlo Morandi te sam Chabod koji se trebao baviti razdobljem od 1870. do 1896. godine. Upravo za vrijeme ove inicijative, valdaošćanski je znanstvenik imao pristup arhivu Ministarstva vanjskih poslova. Chabod je zatim surađivao na najavljivanoj (no nikad dovršenoj) *Ekonomskoj i društvenoj talijanskoj povijesti* u sklopu Talijanske trgovačke banke čiji je predsjednik u to doba bio Raffaele Mattioli, osoba koja je bila vezana za režim, no izvanrednih kvaliteta samostalnosti i intelektualnog napredovanja. Uz to, Chabod je vodio zbirku knjiga pod nazivom „Biblioteca storica“ izdavačke kuće Sansoni koja je u to vrijeme bila pod vodstvom sina Giovannija Gentilea, Federica. Još jedan Chabodov pothvat koji je vrijedno spomenuti bilo je osnivanje časopisa za povijest namijenjenog široj publici između travnja 1941. i svibnja 1942. godine. Izdavan od strane ISPI-ja, časopis je nosio ime „Popoli“. Izlazio je svakih petnaest dana i sjedinjavao povijest i zemljopis, dvije znanosti koje u Italiji tradicionalno nisu bile bliske (kao što je to slučaj u francuskoj tradiciji). Časopis je sadržavao članke velikih znanstvenika, pisane na vrlo pristupačnom jeziku i vedrih tema. Međutim, u svibnju 1942. godine časopis su zabranili nadležni organi za cenzuru zbog nekih članaka koji su bili u suprotnosti s propagandom režima. Povjesničar Chabod popeo se na visoku intelektualnu razinu krećući se u raznim duboko i izričito fašističkim krugovima kao što su ISPI, Gentileova izdavačka kuća i *Enciclopedia italiana (Talijanska enciklopedija)* prema čijem su dvosmislenom političkom pravilniku znanstvenici anti-fašističkih uvjerenja mogli sudjelovati u projektima pod nadzorom režima.

Do kraja zime 1943./1944. godine, Chabod je podučavao u Milanu koji je praktički bio glavni grad Talijanske Socijalne Republike, iako su se administrativni uredi

nalazili u nekim manjim gradovima u okolici jezera Garde. Kada je 8. rujna započela kriza talijanskog administrativnog ustrojstva, ali i same Države, uzrokovana bijegom kralja prema Brindisiju, Chabod nije napustio svoje radno mjesto u Milanu, ali se vratio živjeti u dolinu odakle je putovao do grada samo kako bi održavao predavanja. Sa završetkom akademske godine, Chabod se pridružio partizanskim četama. Ovo je još jedna odluka koju je bitno naglasiti jer otkriva jednu od mogućnosti koje se pružaju znanstveniku u određenim okolnostima: napustiti knjige i umjesto toga slijediti praktični život. Moglo bi biti zanimljivo sagledati kako su se ti ljudi, rođeni za znanstveni rad, snalazili u aktivnom političkom životu. Između 1944. i oslobođenja Italije u travnju/svibnju 1945. godine, Chabod se bavio političkim aktivnostima u redovima stranke *Azione* te je i nakon rata ostao u Val d'Aosti kako bi vodio prvi županijski odbor. Godine 1946. i 1947. definitivno napušta aktivnu politiku te se vraća u Rim kako bi radio kao profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Sapienza. Uz to, od travnja 1947. godine bio je direktor Talijanskog instituta za povijesne studije, poznat i pod imenom „Institut Croce“ jer ga je osnovao sam Croce u palači Filomarino u Napulju, u kojoj je živio. Do tog trenutka, i kao profesor i kao političar, Chabod se kretao unutar nacionalnih okvira, iako se u drugom slučaju radilo o graničnoj djelatnosti usmjerenoj na obranu talijanske Val d'Aoste od francuskih pokušaja pripojenja. Godine 1950. Chabod postaje članom Međunarodnog odbora za povijesne studije. Ovo je tijelo nastalo početkom stoljeća kako bi koordiniralo rad povijesnih znanstvenika na međunarodnoj razini i djelovalo je uglavnom, organizacijom kongresa, svakih pet godina. Međutim, u ovim inicijativama povjesničari nisu sudjelovali individualno već u nacionalnim izaslanstvima koje je utvrđivalo tijelo za „kontrolu historiografije“ svake pojedine zemlje. Čak i u tu svrhu fašizam je ojačao već postojeće strukture te ih preuredio stvorivši na čelu Središnji odbor za povijesne studije. U tu prestižnu organizaciju, CISH, Chabod je ušao 50-ih godina kako bi organizirao kongres u Rimu 1955. godine te je zatim postao njegovim predsjednikom, zauzevši tako položaj najistaknutijeg povjesničara međunarodne zajednice.

Govorili smo o dubokoj nelagodi koja je pogodila povjesničare Chabodove generacije. U veljači 1944. godine, kada Chabod piše Sestanu da ne želi više imati nikakve veze s Gentileom, s njegovim institucijama i njegovim izdavačkim djelatnostima, možemo primijetiti da je možda takav odmak bio moguć samo djelomično i na površnoj razini.

U Chabodovim spisima o naciji, kako je to primijetio Pier Giorgio Zunino, ostaju Gentileove teorijske pretpostavke, a nadodao bih da su one bile neizravne i gotovo skrivene i u njegovim predavanjima o naciji i Europi u zimi 1943./1944. godine.

Postavka njegovog sveučilišnog rada mora se pažljivo promotriti. Chabod govori o ideji i smislu, o načelu nacije, govori o „nacionalnosti“. Prvi je dio jedna je vrsta komentara-sažetka tezama Carla Antonija u djelu *Lotta contro la ragione (Borba protiv razuma)*, knjizi koju je izdala Gentilejeva izdavačka kuća Sansoni, a ne Croceova Laterza (iako mu je Croce ponudio da je izda): „Reći osjećaj nacionalnosti“, kaže Chabod, „znači reći osjećaj povijesne individualnosti (...) nacija je (...) srce i duša te tek nakon toga materijalna stvar; ono je duhovna „individualnost“ prije no što je politički entitet, makijavelistička Država i puno više od geografsko-klimatsko-etnografskog entiteta kao što se to smatralo u 15. stoljeću.“ Duša i duševno *ispred* su materijalnog, Država: pokušaj

izmjene Gentileove teze da je država ta koja stvara naciju, koja ju je htjela, kako je to već prije rečeno. Državna je dimenzija ta koja tu nestaje, a ne ona nacionalna. Ostaju ideje i osjećaji, nestaju stvari i ljudi od krvi i mesa koji su se te zime, kada je Chabod govorio u Milanu, već borili u dvjema različitim državama, dodatno podijeljenim prema nejasnim političkim linijama, kao što je to prikazao Roberto Vivarelli. Možda prikrivanje Gentileovih pretpostavki leži upravo u ovom značajnom preokretu koji Chabod predlaže. No, da vidimo kako se nastavlja njegov govor. Ubrzo nakon toga govori: „Sloboda (...) ta velika riječ (...) koja će, gotovo uvijek, pratiti naciju.“ Za Talijane se tu radilo o novoj slobodi koju je trebalo stvoriti, a ne o onoj staroj koju bi trebalo obnoviti, kao što je to bio slučaj kod Švicaraca. Zatim se Chabod ostavlja Antonija i nastavlja sam. S Rousseauovom raspravom pojavljuje se problem države i opće volje: „Zaključivanjem jedne činjenice koja je ponajprije nastala u prošlosti, nacije, prelazi se na „želju“ za „stvaranjem“ neke nove činjenice, odnosno Države koja će se temeljiti na nacionalnom suverenitetu te je stoga prijelaz u „nacionalnu državu“ neizbježan. Ta je novost od iznimne važnosti. Prema toj se spoznaji (...) pridružuje želja koja prije nije bila prisutna. Politička sloboda, želja: nacija je „potpuno svjesna“ onoga što želi.“ Chabod nastavlja: „Problemi nastaju kada se *kulturalna* nacija želi pretvoriti u *teritorijalnu* naciju“, preobrazba koja je bila zajednička Italiji i Njemačkoj u 19. stoljeću. No, između ta dva pokreta „postoji bitna razlika, štoviše opreka“: talijanski je dobrovoljan, nacija „se očituje izvana“ u gotovo vjerskom poštivanju „trojstva koje čini uz slobodu i humanost“ i u europskom okviru, njemački je pokret, naprotiv, naturalistički i zbog ideje misije i vodstva udaljio se od „europskog i humanitarnog osjećaja“.

Sada postaje jasnije da je dio predavanja koji se odnosi na naciju, definiranu kao slobodu i želju, kao osjećaj i ideju, a ne kao povijesnu činjenicu (Chabod se kao povjesničar odnosa snaga, Države, carstava ovdje se drži podalje od toga), samo uvod vrlo orijentiran na Europu kao buduću naciju, na srž naroda, odnosno samo na želju, ne i na Državu. „Trebalo zapravo primijetiti“, kaže Chabod, „kako je Europa „od puke intelektualne želje“ postala „faktor koji osjeća i želi. U tu svrhu ocrtava „povijest *misli* o Europi.“ Ovdje je Europa nacija kakvoj se nada, nacija kakva bi trebala biti. Chabodov govor sve se više udaljava od Država-nacija koje su se u tom trenutku međusobno krvavo borile (kao i u unutar sebe samih). U Chabodovim se predavanjima nazire nešto od te surove stvarnosti. On smatra da je u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća „moglo izgledati da su Europljani prisiljeni osjećati se sve više i više Europljanima“, odnosno osjećati se naprednim kršćanima „uravnoteženom cjelinom“, no „zapravo to nije bilo tako“. Došlo je do udaljavanja od Europe, ta je tehnika preuzeta i preko oceana, politički je sustav postao svjetski, nacionalizam je krenuo u pobjedu.

Chabodova predavanja o naciji i Europi nisu samo znanstveni i spoznajni radovi, ona su izgradnja jedne savršene nacionalne genealogije: Europa je idealna nacija lišena prirodnih i državnih sadržaja. Chabod ostavlja po strani dimenziju nacionalne Države koja se proširuje u carstvo na štetu drugih, pretvara ju u opasnost i negativnu tradiciju, u protuvrijednost stranu trojstvu Italija – Europa – Čovječanstvo. Objavljivanje njegovih predavanja u dvama odvojenim dijelovima, o naciji i o Europi koje su priredili Sestan i Saitta, nimalo ne pridonosi shvaćanju ove vrlo jasne linije: u trenutku najoštrije moralne i državne krize nacije, Chabod provodi jedno nestajanje političke dimenzije i snage nacije.

U kolikoj je mjeri takvo prikrivanje bilo kulturno političke prirode, iako je bilo moralno, jasno je vidljivo u Chabodovoj političkoj djelatnosti nakon zime 1943./1944. godine.

Tada su stavljane na kušnju Chabodove ideje o njemačkom, naturalističkom i francusko-talijanskom, liberalnom shvaćanju nacije, u konkretnom kontekstu na granici Val d'Aoste s Francuskom. Kao što smo već rekli, Chabod je sudjelovao u Otporu Val d'Aoste od 1944. godine (kao što se to može pročitati u knjizi Sergia Soavea *Federico Chabod politico/Federico Chabod političar* iz 1989. godine), a 1946. godine postao je predsjednikom županijskog odbora. Smisao njegova zalaganja, ne uzimajući u obzir projekt političke autonomije, bila je borba protiv pokušaja valdaošćanskih separatista i protiv francuskih pokušaja pripajanja Val d'Aoste Francuskoj i to od kraja kolovoza 1944. godine, odnosno od Chivassove izjave u prosincu 1943. godine. Upravo je ta točka ključna. Za Chaboda, povjesničara ideja, država shvaćena u liberalnom smislu (talijanskom i francuskom) stvar je slobodnog izbora naroda, kontinuirana provedba volje naroda o kojoj je govorio Renan. No, za političara Chaboda, država kojoj bi Val d'Aosta trebala pripadati jest Italija. O glasovanju naroda, koje su zatražili Valdaošćani francuskog govornog područja koji osjećaju, s pravom ili ne, da su većinsko stanovništvo ili da to mogu postati zbog propusta loše dvadesetogodišnje fašističke vlade i zahvaljujući francuskoj podršci, ne treba se ni raspravljati.

Izjava predstavnika Valdaošćana koji su se protivili pripajanju Francuskoj, među kojima se u prvim redovima nalazio i Chabod, iz 20. listopada 1944. godine, jasno govori: „U slučaju pripajanja Val d'Aoste Francuskoj odmah ćemo započeti irendentistički pokret kako bi Val d'Aosta bila vraćena Italiji. Mi jesmo i mi želimo biti Talijani.“ Naravno da je Chabodova odluka da odabere Italiju bila opravdana i izražavala je njegovu slobodnu volju. Oružana zabrana izražavanja glasa naroda nije nimalo u skladu s liberalnim shvaćanjem države te je upravo zbog toga predsjednik Chabod bio u opasnosti da bude lišen svog položaja od strane prosvjednika u ožujku 1946. godine.

Bi li u tom kontekstu, s francuskom vojskom na granici i skoro u dolini, narodno mišljenje bilo tako slobodno? Nije li to ogledni primjer Chabodovog ponašanja? To je dokaz da je planove teško provesti u djela, da liberalno shvaćanje države teško opstaje pred vojskom koja je, čini se, presudna čak i kada je u službi naroda (to je bio slučaj u Val d'Aosti).

Chabod u Milanu kao zagovornik Talijanske Socijalne Republike, državu zamišlja kao slobodu, no nakon oslobođenja na talijanskoj granici provodi državu kao silu – i kao Državu – pred Francuzima koji čine istu stvar (žele teritorijalnu ekspanziju na stari način).

Kao što se može vidjeti, potpuni oporavak javne dimenzije odvijao se, i za Chaboda, u intimno protuslovnom i nerazriješenom ideološkom kontekstu. To ne znači da je taj oporavak bio manje potpun. U siječnju 1946. godine Chabod pristaje napisati povijest CLNAI-ja (Komiteta za nacionalno oslobađanje Sjeverne Italije) o borbi za oslobađanje sjevera Italije, na nagovor ljudi kao što su Pertini, Longo, Parri, Valiani i Merzagora. Iznimno je zanimljiv postupak, posve politički, koji je trebao slijediti u svom radu: „propisan broj“ svjedoka za ispitivanje, osobe koje će imati pristup prikupljenim podacima te konačna skupna provjera rada koji je trebao isporučiti do travnja 1946. godine kako bi se mogao „koristiti“ u pregovorima za mir. Još jedan primjer koji govori

o njegovoj preorijentaciji, pa i onoj političkoj u novonastaloj situaciji, jest misija u Parizu 1948. godine s Carlom Morandijem kako bi pregovarali o povratku talijanskih diplomatskih dokumenata ukradenih od strane saveznika.

Zabrinutost za preorijentaciju pred pomrčinom nacije i propasti države prodire i unutar znanstvene utvrde, u srce povijesnih istraživanja tih intelektualaca-brodolomaca. „Politička“ poveznica između nacije i Europe vidljiva je u predavanjima koje je Lucien Febvre održao na Collège de France. Godine 1943. i 1944. održao je predavanje o Micheletu i francuskoj povijesti, a u prosincu 1944. godine predavanje o Europi te najavio da će u naredne dvije godine održati predavanja o djelu *Onore e patria (Čast i domovina)* na kojima je radio od veljače 1943. godine. U isto vrijeme, njegov prijatelj i suradnik Marc Bloch prekinuo je svoj rad kako bi radio na knjizi o povijesti *Métier d'historien (Zvanje povjesničara)* i sakrio se u Lyon.

Febvre se oslanja na slučaj braće Psichari, praunuka Ernesta Renana. Obojica su bili činovnici i borili su se jedan protiv drugog u civilnom i vojnom sukobu u Francuskoj. Prateći nit vodilju tih dvaju pojmova – časti i domovine – prema kojoj je prvi pojam negativan, a drugi pozitivan, pokušava objasniti dvije različite vjernosti, dva „izvora nacionalnog osjećaja“, osjećaja koji se protivi Državi, „mehanizma ravnodušnog spram svih moralnih zahtjeva“. To je istraživanje o prirodi i nastajanju društvenih veza potaknuto osjećajem tjeskobe kada se radi o budućnosti. Knjiga, koja je nastala na temelju predavanja, ostaje samo kao nacrt (1996. godine Thérèse Charmasson i Brigitte Mazon izdat će bilješke za *Čast*, za izdavačku kuću Perrin, a 1997. godine Donzelli će ih izdati na talijanskom jeziku). Pronađeni predgovori ukazuju na progresivan pomak prema prikazivanju tih dvaju pojmova kao „čiste povijesti“. Ta su predavanja bila ciljani politički potezi. Negodovanje zbog onoga što se dogodilo prije ili poslije poraza i onoga što se tada događalo s oslobođenjem, pronalazi izraz u jednoj vrsti metafizičkog ujedinjenja nacije („raskol: vratiti tom pojmu auru užasa“, piše povjesničar). Povrh svega uzrokuje uklanjanje sadašnjosti i nedavne prošlosti: ne spominje poraz, okupaciju, suradnju, Vichy, Otpor, progone Židova: ništa. Pred uništenjem društvenih veza na francuskom tlu, Febvre pronalazi utočište u idealnoj domovini, stvorivši tako učenu i briljantnu, izmišljenu republikansku nacionalnu tradiciju, ali ne i potpuno nestvarnu.

9. O tome da se potihom nešto bitno promijenilo dok se odvijala pomrčina i dok je država propadala, i o tome da se uistinu dogodila velika tragedija, svjedoče ne samo još uvijek aktualni dokazi kao što je *De profundis* Salvatorea Satta (1948.), već i neke od priča upadljivijih oscilacija i nepovratne dezorijentacije koje su pogodile intelektualce-brodolomce.

Za razliku od Luciena Febvrea, Marc Bloch u teškim se vremenima, od 1940. do 1943. godine, bavio problemima društvenih odnosa i nacije na realističan način. Njegovo je mišljenje o onome što se događalo 30-ih godina (odlučujući trenutak i za ostale intelektualce-brodolomce koje ovdje nećemo imati vremena spomenuti) bilo drugačije u odnosu na mišljenje njegovog prijatelja i suradnika. Znatno je drugačiji njegov biografski itinerar s obzirom na to da je Bloch bio Židov i te je stoga bio preseljen iz središta Francuske, gdje je smatrao da pripada. Najprije je preseljen na granicu, a potom, Židovskim statutom iz listopada 1940. godine, i izvan nje. Nacrt francuske

povijesti u okviru europske civilizacije (rujan 1939. godine), treće je poglavlje svjedočanstva o propadanju, napisano u ljeto 1940. godine. Projekt je to za knjigu o podrijetlu francuskog naroda za seriju publikacija koju je uređivao Albert Grenier. To su trenuci jedne bolne potrage za prekinutom vezom u „mehanizmu“ francuskog naroda, nužno ograničene potrage s jedva skiciranim rezultatima koji pogađaju glavni problem, a to je *stvarno* ograničenje francuskog nacionalnog ujedinjenja. Naravno, teško je reći na koji bi se način Blochova politička djelatnost i njegova istraživanja promijenili da je preživio. U njegovoj radikalnoj odluci da pobjegne u Lyon u ožujku 1943. godine vidim put bez povratka, u usporedbi s „indirektnim“ patriotskim zalaganjem analitičara komparativne europske povijesti kao što je bio Bloch 30-ih godina.

Nepovratna dezorijentacija bila je i ona rumunjskog povjesničara religija Mircee Eliadea, ali na suprotnoj političkoj strani.

Bio je legionar Željezne garde, zatvoren od srpnja do studenog 1938. godine. Ratne je godine Eliade proveo u inozemstvu kao kulturni *attaché* rumunjske ambasade u Londonu, do veljače 1941., zatim u Lisabonu nakon prekida diplomatskih odnosa s Engleskom, do studenog 1944., odakle odlazi u Pariz uz pomoć prijatelja Georges-a Dumezila koji je tamo bio već u studenom 1943. godine tijekom okupacije te je taj grad smatrao „uzbudljivim“. Eliade mrzi demokraciju i liberalizam i nada se da će Sile Osovine pobijediti rat te da će boljševička Rusija biti uništena. U Lisabonu piše knjigu o Salazaru kako bi ponudio model diktature (i spiritualne revolucije) svojoj državi i kako bi bio koristan tijekom rata. Ističe vrijednosti kršćanskog totalitarizma, pojedinca, obitelji, zemlje i podudaranja kozmičkih ritmova.

Prema narudžbi portugalskog Ministra za propagandu João-a Amealaa, od rujna do prosinca 1942. godine piše na francuskom jeziku povijest Rumunja, utvrde kršćanske Europe protiv turskih, slavenskih i boljševičkih invazija. „No, tko će je čitati“, pita se, „ako Sile Osovine izgube rat?“ *Os Romanos, Latinos de Oriente*, koja je izašla u Lisabonu i Madridu 1943. godine, više je od same povijesti. To je prikaz jednog nepomičnog naroda koji je bio svjestan da je njihovo postojanje neprestano bilo pod prijetnjom. Podrijetlo gotovo sve objašnjava: dačko-romanski etnički element traje i preživljava bez obzira na prestane invazije.

Za vrijeme pogoršavanja vojne situacije, u prosincu 1942. godine, Eliade piše: „Ne bih mogao prihvatiti povijest bez Rumunjske koju sam poznao“, a u koju se po posljednji puta uputio u srpnju. U travnju 1944. godine Amerikanci bombardiraju Bukurešt, dok se u kolovožu Rumunjska predaje Sovjetskom savezu. „Ništa više u povijesti neće imati smisla“, piše Eliade, „ako Rusi zavladaju Njemačkom te stoga i Europom.“ Ne zato što su komunisti, već zato što su Rusi. Pred njemačkim porazom razmišlja o samoubojstvu.

Zbog zapleta ideoloških motiva i historiografskih aktivnosti, pred nebrojenom pomrčinom rumunjske nacije, nastaje projekt *Cosmos and History* (*Kozmos i povijest*), velika knjiga koju će izdati Gilliamard 1949. godine u Parizu pod nazivom *Le mythe de l'eternel retour* (*Mit o vječnom povratku*). U njoj Eliade istražuje i na arhaičan način iznosi drukčiju sliku od one povijesne (i one moderne). Povijest su događaji koji ugnjetavaju i uzrokuju bol i patnju. U usporedbi s njima suvremena povijest je neučinkovita. On tvrdi da ne iznenađuje činjenica da je ona nastala u zemljama u kojima povijest nije nikad bila, kao za Rumunje, „neprestani strah“.

Uzet ćemo si za slobodu da naglasimo kako su “historicizam”, iznad svega, stvorili i zagovarali mislioci iz naroda kojima povijest nikad nije predstavljala neprestani strah. Ti bi mislioci možda prihvatili drugačije stajalište da su pripadali narodima koje je označila “kobnost povijesti”. Svakako bi bilo zanimljivo provjeriti bi li teoriju, prema kojoj je sve što se događa “dobro” samo *zato što* se dogodilo, bez pogovora prihvatili mislioci baltičkih i balkanskih zemalja ili kolonijalnih teritorija.

Dezorijentacija ratnih godina kod Eliadea izaziva oštrij fokus na problem povijesti koji rezultira udaljavanjem od nje same, pune implikacija. Čudnom bi se mogla činiti činjenica da se Eliade i nakon rata smatrao *povjesničarom* religija.

Upravo je u tom kontekstu on surađivao u kulturalnim antikomunističkim projektima, kao što je bio „Encounter“, časopisa udruge Congress of cultural freedom (Udruga za slobodu kulture), koji je neizravno financirala CIA. Već tijekom ratnih godina jedna od bilješki Ministarstva vanjskih poslova, koje je uvidjelo tu mogućnost, glasila je: „Eliade je čovjek koji bi nam mogao poslužiti.“

U njegovom slučaju, preorijentacija javne djelatnosti i istraživanja ne uzrokuju grižnju savjesti i pojavu sivih zona u koje je bolje ne zalaziti. Uzrokuju uklanjanje prošlosti. U proljeće 1972. godine Gershom Scholem piše mu kako bi ga pitao je li istina da je bio legionar u rumunjskoj Željeznoj gardi, a Eliade mu odgovara da to nije istina.

- 10.** U jednom nedatiranom pismu s početka 1944. godine, Gioacchino Volpe piše Federicu Chabodu:

„Hvala dragom Bogu da želja za radom nije nestala unatoč osjećaju neuspjeha, kao što je neuspješan bio i moj rad (generacije koje sad imaju između trideset i sedamdeset godina moraju se smatrati pomalo neuspješnima nakon ovog poraza koji nije samo prirode), bez obzira na gotovo odsustvo onih građanskih ciljeva koji su uvijek u temelju našeg rada i koji pretpostavljaju postojanje domovine, nacionalne zajednice, države i svega što je sada nestalo ili iščezava, što živi jedino u sjećanju na prošlost i u nadi u budućnost, a ne u konkretnoj sadašnjosti.“

Gubitak građanskih ciljeva koji su motiv našeg povijesnog rada: Volpeova dijagnoza jasno definira autentičnu dezorijentaciju znanstvenika-brodolomaca o kojima govorimo u ovim bilješkama. Sigurnom intuicijom Volpe je bio sklon proširivati područje neuspjeha koji je primjećivao i u samome sebi. Za razliku od svojih studenata, Chaboda i Morandija, on nije uspio povratiti javnu dimenziju kao znanstvenik te je upravo zbog toga njegov slučaj primjeren.

Bavio se proučavanjem nacionalnih korijena u srednjem vijeku vraćajući se onome što mu se činilo „prirodnim poretom stvari“ – sporom formiranju europske nacije. Zatim se udaljio od srednjeg vijeka te je historiografiji dodijelio nacionalnu funkciju kako bi politički obrazovao novu Italiju polazeći otprilike od Libijskog rata, kao što je to prikazao Giovanni Belardelli. Tijekom Prvog svjetskog rata i neposredno nakon njega koristio je povijest kao oružje u borbi protiv vojne propagande te je, s

pojavom fašizma, uspio zadržati ideološku distancu od vladinog totalitarnog režima iako mu je predano služio. Polazne pretpostavke njegovog znanstvenog rada, posebice onog o međunarodnim odnosima, bile su izjednačavanje zajednice s nacijom, vizija idealnih (i teritorijalnih) granica država koje su osuđene na proširivanje i preobrazba nacionalne države u carstvo.

Svi ovi razlozi bivaju pregaženi događajima koji su se dogodili u razdoblju od 1943. do 1945. godine. U srpnju 1944. godine bit će proglašen „nedostojnim služiti državi“, bit će otpušten s dužnosti, a zatim umirovljen. Volpe će 1949. godine uspjeti dovršiti djelo *Italia Moderna (Moderna Italija)* („Čini mi se“, primijetit će, „da nosim naokolo leš“, svoj i vjerojatno onaj talijanske države). U nekom smislu, pokušavajući bez puno uvjerenja i u više navrata ponovo uvesti Volpea u svijet obrazovanja i istraživanja, Chabod i drugi bivši studenti rimske škole pokušavali su blago oživljavanje leša vlastite prošlosti koji, međutim, nije rehabilitiran i ostaje u zagrobnom životu na koji ga je osudila povijest koju je dosta teško prihvatiti. Nacija, kojoj je Volpe i dalje ostao vjeran, sada se činila neuhvatljivom.

Volpe je pisao Rosariu Romeu, 17. siječnja 1960. godine:

„Saitta (...) se vraćao na temu mog „nacionalizma“ koji je u posljednje vrijeme navodno obezvrijedio moj rad kao povjesničara. Volio bih da netko kaže što je taj moj „nacionalizam“. To znači jednostavno uzeti za predmet proučavanja nedavnu talijansku povijest Države, talijanski narod; Državu u smislu sveukupne aktivnosti naroda, bila ona politička, ekonomska i društvena ili čak kulturna, za ono malo što politika utječe na kulturu i obrnuto. I koji bi trebao biti zadatak povjesničara koji uzima za predmet proučavanja jednu zemlju u njenoj cjelini, u jednoj određenoj epohi? Znači li da je „nacionalist“ onaj tko je sa simpatijom pratio uspon Italije, njenu želju da postane netko u svijetu, učvršćivanje njene nacionalne svijesti? Ne znam što bi htjeli ovi mladi. Jesam li se trebao baviti samo klasama i njihovim borbama i problemima radnika? Ne bih učinio uslugu ni klasama, ni Italiji, ni povijesti.“

11. Nekoliko zaključnih primjedbi, kao komentar dosjeu koji sam vam predstavio. Značajan dio nesigurnosti vezane uz riječ *nacija*, o kojoj su raspravljali autori čije smo pokušaje i teškoće analizirali, proizlazi iz činjenice da se oni usredotočuju na *ideju*, držeći se podalje od stvari, od stvarnih i vidljivih veza od kojih je nacija ispletena. Ta težnja otkriva jednu posve političku napetost koja se odnosi na naciju kao nešto *zahtijevano*, na povijesni proces koji je pokrenula individualnost koja *zahtijeva* (odatle veza između ideje nacije i historizma koji se rađaju i propadaju zajedno), na odnose između politike i kulture kao onoga čime treba upravljati i onoga tko upravlja. Upravo u ovome okviru razmišljanja nastaje praznina koju sam pokušao opisati ovim pričama o intelektualcima-brodolomcima.

Kritičke i bibliografske napomene

1. *Ciampi i liktorski snopovi pruča u berlinskoj ambasadi*. Vijest sam pronašao u pismu agencije Ap-Biscom od 26. lipnja 2003. godine. Svjedočenje o propasti države se nalazi se u odgovoru Ernesta Gallija della Loggia, autora knjige *La morte della patria. La crisi dell'idea di nazione tra Reistenza, antifascismo e Repubblica* (Rim i Bari, Laterza, 1996.), izdanom u "Corriere della sera" 5. ožujka 2001. godine – *Vivarelli e la nazione italiana*. Pozivam se na knjigu *La fine di una stagione. Memoria 1943-1945* (Bologna, il Mulino, 2000.), prilog o povijesti republikanske Italije (*A neglected question: Historians and the Italian national state*) u S. BERGER, M. DONOVAN, K. PASSMORE (uredili), *Writing national histories: Western Europe since 1800* (London i New York, Routledge, 1999., str. 230.-235.), uvod u Wolfgang SCHIVELBUSCH, *La cultura dei vinti* (Bologna, il Mulino, 2006.: *Vinti e vincitori in Italia alla fine della Seconda guerra*, str. IX. – XXVIII.), i na stranice o naciji u knjizi *I caratteri dell'età contemporanea* (Bologna, il Mulino, 2005.). Za nesigurnosti o nacionalnoj zajednici: na str. XIV. u uvodu u Schivelbuscha, autor govori o "nacionalnoj zajednici koja je nestala 8. rujna", dok na str. XVII. i dalje postoji nacionalna zajednica koja ima "stvarne odgovornosti" i "uznemirujuću prošlost"; uostalom, kao što to Vivarelli pojašnjava, on piše o povijesti kako bi se "obračunao s vlastitim životnim iskustvima [počevši od narodne vojske Talijanske Socijalne Republike], kako bi se njima koristio da bi produbio savjest: onu vlastitu, individualnu, i ono što je još bitnije, savjest zajednice kojoj i dalje ta iskustva pripadaju" (kurziv je moj; ovdje se čini da se aludira na kontinuitet nacionalne zajednice, unatoč 8. rujnu).
2. *Groblje pruskih generala*. Usp. članak Osvalda BAYERA, u "Belfagor", 2006., 4., str. 378. – *Memorie di Taviani*. Usp. Paolo Emilio TAVIANI, *Politica a memoria d'uomo* (Bologna, il Mulino, 2002.). – *Maestri molto cambiati e ricerche di ambito locale*. O "ranama" koje je proizveo rat govori Ernesto Ragionieri 1975. godine u "Belfagoru", o Carlu Morandiju; usp. Gianpasquale SANTOMASSIMO, *Gli storici italiani tra fascismo e repubblica*, u "Italia contemporanea", ožujak 1995., br. 198., str. 83. Za citat Corrada Vivantija, usp. članak *La prima serie del "Bollettino storico mantovano"*, u "Bollettino storico mantovano", 2002., 1., str. 13. Za prvu generaciju talijanskih znanstvenika, koja je nastala nakon rata – s iznimkom Rosarija Romea – nacija je ponajprije povijesni problem, jedan upitnik (dakle nije više *motiv* vlastitih istraživanja). Misli se na razmatranja Ruggiera Romana, za kojeg je nacija bila samo ideja, podržavana od strane nacionalističkih historiografskih ambicija, dok je Država činjenica (*Paese Italia*, Roma, Donzelli, 1994., str. XVII.), ili na Girolama Arnaldija u komentaru na enciklopedijski projekt Pierra Norea za Francusku (*Unità e divisioni italiane*, u "Nuova antologia", travanj/lipanj 1994., str. 138.-150., već izdan u "Le débat", 1994., 1.), ili u projektu iste knjige *L'Italia e i suoi invasori* (koja je nastala od tekstova jednog televizijskog dokumentarca, pregledanih i preformuliranih za izdavačku kuću Laterza: Roma e Bari, 2002). Ali to je jedan aspekt teme koje se ovdje možemo samo dotaknuti. – *Storia universale*. Za Einaudijev projekt i Momiglianovo pismo, usp. Edoardo TORTAROLO, *Chabod e Venturi. Dal Partito d'azione alla "Rivista storica italiana"*, u Marta HERLING i Pier Giorgio ZUNINO (uredili), *Nazione, nazionalismi ed Europa nell'opera di Federico Chabod*, Firenze, Olschki, 2002., str. 289.-290.; za posao Corrada Vivantija, usp. Luisa MANGONI, *Pensare i libri. La casa editrice Einaudi dagli anni Trenta agli anni Sessanta*, Torino, Bollati Boringhieri, 1999., str. 941. – Za Momiglianova

- predavanja, usp. Salvatore SETTIS, *Futuro del classico*, Torino, Einaudi, 2004., str. 3.
3. *Esej o tri povjesničara tijekom fašizma i "prepiska iz 1959."* Usp. Massimo MASTROGREGORI, *Sulla "collaborazione" degli storici italiani durante il fascismo*, u "Belfagor", 2006., 2., str. 151.-168.; za komentar na "prepisku iz 1959.", usp. "Storiografia", 8., 2004., str. 9.-101., s bitnim bibliografskim referencama.
  4. *Dokument Psychological Warfare Branch*. Čuva se u Državnom arhivu Ujedinjenog Kraljevstva, Ministarstvo vanjskih poslova, serija 371. – *Croce*. usp. Michele MAGGI, *L'Italia che non muore*, Napoli, Bibliopolis, 2001., str. 175.-176. (govor u Bariju), str. 180. (govor u Rimu), str. 1. (pismo Einsteinu), i Benedetto CROCE, *Discorsi parlamentari*, Rim, Bardi, 1983., str. 179. (polemika s Parrijem), str. 188. (prijedlog Ustava), str. 204.-215. (o mirovnom ugovoru); za citate iz bilježaka, usp. Benedetto CROCE, *Taccuini di lavoro, 1944-1945*, Napoli, Arte tipografica, 1987., str. 275.
  5. *Država i nacija*. Usp. Giovanni GENTILE, *Genesi e struttura della società*, Firenze, Sansoni, 1946., str. 57. O posljednjem Gentileu, usp. promatranja Gennara SASSA, *Giovanni Gentile e Giocchino Volpe dinanzi al crollo del fascismo*, u "La Cultura", 2000., 3., str. 281.-400. – *Vedere il fascismo*. Za Bottajjev citat, usp. Jeffrey SCHNAPP, *Anno X. La Mostra della rivoluzione fascista del 1932*, Rim i Pisa, Međunarodni izdavački i poligrafski instituti, 2003., str. 83.
  6. *Morandi*. Usp. Mirco CARRATTIERI, *L'itinerario storiografico e intellettuale di Carlo Morandi (1904-1950)*, Sveučilište u Bologni, 2006., Doktorski rad iz političke povijesti suvremenog doba, str. 204. (novi europski poredak), str. 232. (hijerarhija sila), str. 233. i slj. (skup Volta), str. 237. (*Guerra per l'Europa/Rat za Europu*), str. 334.-336. (važna rasprava sa Salveminijem o ideji nacije), str. 306. (anakronističke nacionalne države), str. 301.-303. (simpatije za „treću silu“), str. 257. (*Sinistra al potere/Ljevica na vlasti*), str. 253n. (varijacije o europskom ujedinjenju; drugi dosta jasan primjer promjene smisla, u vraćanju na iste stranice na str. 272.), str. 256. (pismo Volpeu). – *Impero mediterraneo e Risorgimento mediterraneo*. Usp. Massimo BAIONI, *Risorgimento in camicia nera. Studi, istituzioni, musei nell'Italia fascista*, Torino, Institut za povijest Talijanskog preporoda i Rim, Cardocci editore, 2006., str. 251. (revolucionarna zajednica), str. 258. (Mediterranski preporod) i str. 252. (prihvatanje nacionalne aktivnosti).
  - 7.-8. *Antoni i pokušaji nadilaženja ideološke nelagode*. Nisam u mogućnosti ovdje predstaviti slučaj Carla Antonija, koji bi ipak trebalo dublje razmotriti, od predgovora djelu *La lotta contro la ragione (Borba protiv razuma)*, iz travnja 1942. godine, u kojem veže ideju nacije uz izvore historizma, do konačnog nestajanja pojma nacije u nekoliko članaka u časopisu „Il Mondo“ 1949. – 1959.; važna prijelazna etapa ovog teškog puta bio bi nacrt povijesti Italije iz studenog 1943. godine, o kojem usp. primjedbe Daria IPPOLITA, u časopisu „Quaderni di storia“, 58., 2003., str. 241.-254. (koji primjećuje na str. 243. „nezanemarive dvosmislenosti“ u Antonijevoj raspravi u vezi ideja naroda i nacije). – *Chabod*. Usp. Sergio SOAVE, *Federico Chabod politico*, Bologna, il Mulino, 1989., str. 44. (raskid s Gentileom); za Gentileove pretpostavke za proučavanje ideje nacije, usp. važne primjedbe Piera Giorgia ZUNINA, *Tra stato autoritario e coscienza nazionale. Chabod e il contesto della sua opera*, u djelu *Nazione, nazionalismo ed Europa...*, navedenom u 2. točki, str. 107.-140., i poglavito str. 136. – Za navode vezane uz razdoblje 1943. – 1944.: usp. Federico CHABOD, *L'idea di nazione*, Rim i Bari, Laterza, 1974., str. 17. (nacionalnost i individualnost), str. 25.-26. (duša, prije tijela), str. 32. (sloboda), str. 55.-56. (želja

- za stvaranjem neke nove činjenice), str. 75. (ono što narod želi), str. 67. (kulturalna i teritorijalna nacija), str. 68. (naturalistički i voluntaristički način), str. 79. i slj. te str. 9. (njemački i talijanski pokret), str. 8. (ideja i vrijednost Europe), str. 163.-164. (udaljavanje od Europe). – Situacija koja stvara teškoće u vezi ideje nacije odražava se na drugu verziju prvog sveska, *Premesse (Pretpostavke)*, djela *Storia della politica estera italiana (Povijest talijanske vanjske politike)*, kao što oštromno pokazuje Francesco TRANIELLO, *L'idea di nazione in rapporto alla Storia della politica estera italiana*, u djelu *Nazione, nazionalismi ed Europa...*, navedenom u 2. točki, str. 169.-177. – Povijest Komiteta za nacionalno oslobođenje Sjeverne Italije. Usp. SOAVE, *Federico Chabod politico* cit., str. 128.-129. – *Missione a Parigi con Carlo Morandi*. Usp. CARRATTIERI, *L'itinerario...* navedeno u 6. točki, str. 327.
9. Za Salvatorea Sattu nestanak domovine je „najveličanstveniji događaj koji se može dogoditi u životu pojedinca“: usp. *De profundis*, ur. Remo Bodei, Nuoro, Ilisso, str. 53. (to je najbolje postojeće izdanje). – Bloch. Dopustite mi da uputim na djela *Introduzione a Bloch*, Rim i Bari, Laterza, 2001., str. 38.-42., i *Lezioni 2003-2004, Marc Bloch e il Novecento*, 16. predavanje (dostupno na web stranici Odsjeka za modernu i suvremenu povijest Sveučilišta u Rimu „La Sapienza“). – *Eliade*. Izvlačim biografske činjenice o Eliadeu iz jednog dugačkog neuređenog teksta (koji mi je ljubazno unaprijed dao Natale Spineto, kojemu zahvaljujem) urednika Eliadinih dnevnika, Maca Linscotta Rickettsa, koji podvrgava nemilosrdnoj kritici djelo Alexandre LAIGNEL-LAVASTINE, *Cioran, Eliade, Ionesco: l'oubli du fascisme*, Pariz, PUF, 2002. – Postoji talijanski prijevod knjige o Rumunjima iz 1943. godine, koji je uredio Enrico Montanari (Rim, Settimo sigillo, 1997.). – Za navod o historizmu: Mircea ELIADE, *The Myth of the Eternal Return or, Cosmos and History*, Princeton, Princeton University Press, 1971., str. 152n.
10. *Volpe Chabodu*. Usp. izdanje pisama koje je uredio Andrea FRANGIONI, u časopisu „Nuova storia contemporanea“, 2002., 5., str. 112.-113. – *Generazioni un po' fallite*. Vrlo je zanimljivo da Volpe u pismu Chabodu proširuje, sve do rođenih oko 1915. godine, pojam „pomalo izgubljenih“ generacija: smatra presudnim, čak i za generacije mlađe od svoje, sve do Chabodove i dalje, sudjelovanje u nacionalnom poletu nakon rata i u iskustvu fašizma. U jednome pismu od 27. listopada 1967. godine Rosariu Romeu, Volpe potvrđuje svoj sud iz 1944.: „vidim u tebi najboljeg predstavnika sadašnje generacije naših povjesničara (poznajem ih tri: onu mojih učitelja, između 19. i 20. stoljeća; našu, iz koje sam ja posljednji preživjeli; i posljednju, vašu)“: usp. izdanje prepiske Volpe-Romeo, koje je uredio Guido PESCOLIDIO, u časopisu „Nuova storia contemporanea“, 2000., 6., str. 119. Volpeovo pismo Romeu od 17. siječnja 1960. godine navodi se u Eugenio DI RIENZO, *Un dopoguerra storiografico. Storici italiani tra guerra civile e Repubblica*, Firenze, Le Lettere, 2004., str. 317.-318.

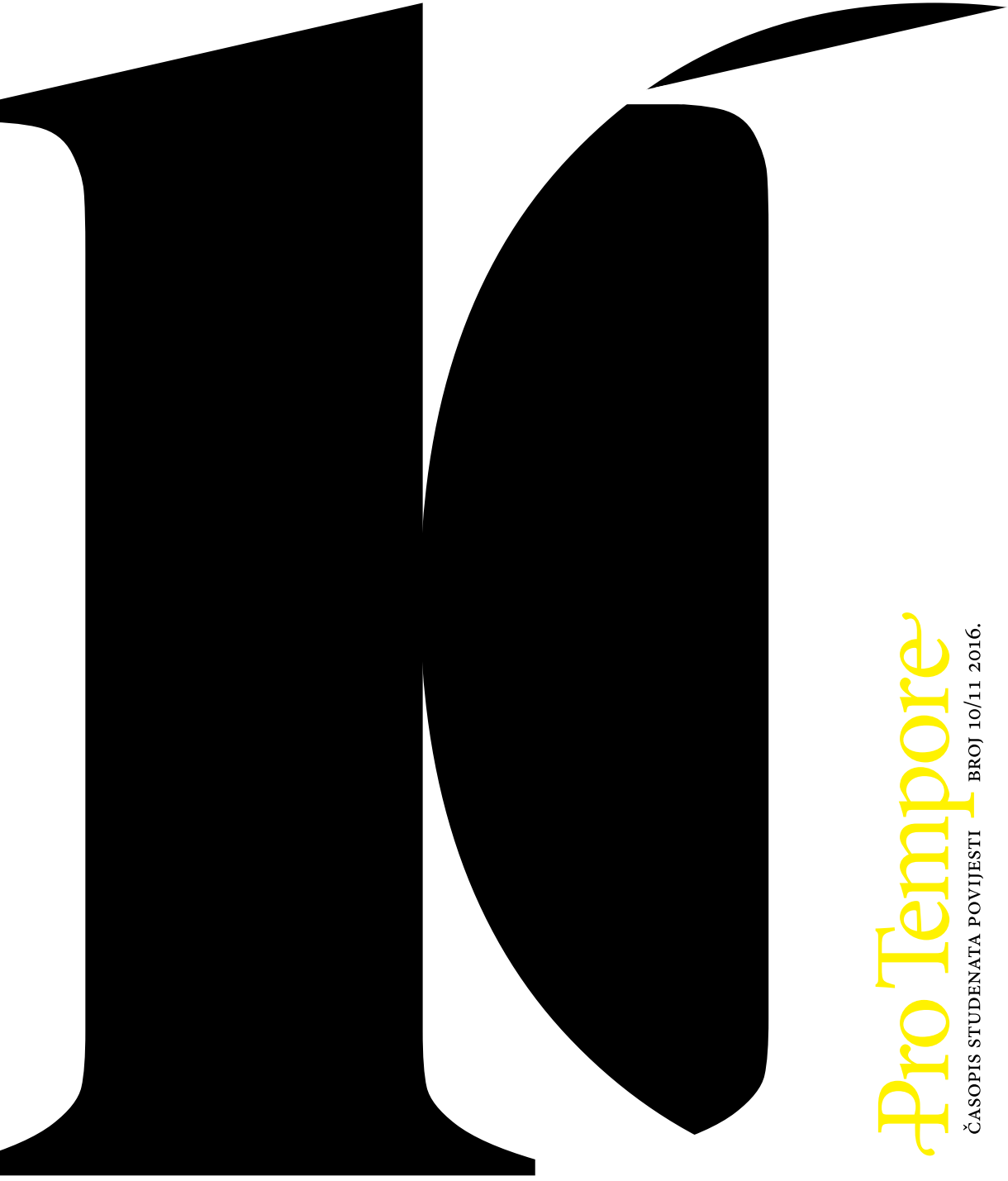
Bilješke:

1 Revidiran i proširen tekst predavanja održanog 18. listopada 2006. godine u Visokoj školi za povijesne studije na Sveučilištu u

San Marinu, sedmi ciklus istraživačkog doktorata iz povijesnih znanosti u okviru seminara o Naciji, nacionalizmu i internacionalizmu.

U bilješki na kraju teksta dodao sam osnovne bibliografske i kritičke napomene.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI – BROJ 10/11 2016.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 10/11 2016.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti
Godina VIII, broj 10-11, 2016.

Glavni i odgovorni urednik

Tomislav Brandolica

Zamjenik glavnog urednika

Filip Šimetin Šegvić

Uredništvo

Tomislav Brandolica, Marta
Fiolić, Kristina Frančina, Marko
Lovrić, Valentina Nedeljko, Nikola
Seiwerth, Filip Šimetin Šegvić

Urednici pripravnici

Zvonimir Plavec, Vjenceslav
Rupčić, Porin Šćukanec Reznicek

Redakcija

Tomislav Brandolica, Marta Fiolić,
Kristina Frančina, Marko Lovrić,
Valentina Nedeljko, Zvonimir
Plavec, Vjenceslav Rupčić, Nikola
Seiwerth, Porin Šćukanec Reznicek,
Filip Šimetin Šegvić

Recenzenti

dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Ivo Banac
dr. sc. Tomislav Galović
dr. sc. Ivo Goldstein
dr. sc. Iskra Iveljić
dr. sc. Tvrtko Jakovina
dr. sc. Hrvoje Klasić
dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Jelena Marohnić
dr. sc. Mirjana Matijević Sokol
dr. sc. Hrvoje Petrić
dr. sc. Drago Roksandić
Marie Scatena, MA
akademik Arnold Suppan
Marina Šegvić, prof.
dr. sc. Božena Vranješ Šoljan

Lektura i korektura

Gabrijela Detelj
Marta Fiolić
Ana Jelić
Nikolina Kos
Marko Pojatina
Tihomir Varjačić

Dizajn i priprema za tisak

DZN studio

Prijevodi s engleskog jezika

Tomislav Brandolica
Tina Miholjančan, prof.
Marija Marčetić
Ivan Markota
Krešimir Matešić
Judita Mustapić
Kristina Videković

Prijevodi s njemačkog jezika

Mirela Landsman Vinković
Filip Šimetin Šegvić
Azra Plićanić Mesić

Prijevodi s francuskog jezika

Jasna Čirić, prof.
Marta Fiolić
Marija Galić
Tea Šimičić

Prijevodi s talijanskog jezika

Tihana Filipčić
Loretta Lanča

Izdavač

Klub studenata povijesti – ISHA
Zagreb

Tisak

Mediaprint – Tiskara Hrastić

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo
stavove autora i ne predstavljaju
nužno stavove i mišljenja
uredništva i izdavača

Izdavanje ovog časopisa financijski su omogućili:

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu,
Studentski zbor
Sveučilišta u Zagrebu

Privatne donacije:

Vesna Miović, I. P., M. Č.

Redakcija časopisa Pro tempore
svim se donatorima iskreno
zahvaljuje na financijskoj podršci!

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva:

Klub studenata povijesti – ISHA
Zagreb
(za: Redakcija Pro tempore),
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3,
10000 Zagreb

E-mail:

pt.redakcija@gmail.com
tomislav.brandolica@gmail.com